

KULTURA MASOWA W ROSJI

LUCJAN SUCHANEK

Polska Akademia Umiejętności

KULTURA MASOWA W ROSJI I RADZIECKI EKSPERYMENT ANTROPOLOGICZNY

MASS CULTURE IN RUSSIA AND THE SOVIET ANTHROPOLOGICAL EXPERIMENT

Streszczenie

Podjmując temat kultury masowej w Rosji, należy zwrócić uwagę na dwa problemy: kwestię terminologiczną (*mass culture*, *popular culture*, *folk culture*) oraz jej specyfikę w kontekście kultury zachodniej. Niektórzy badacze rosyjscy doszukują się początków kultury masowej w Rosji w XIX stuleciu (lata czterdzieste, pięćdziesiąte XIX w. lub reformy Aleksandra II). W tym czasie jednak ma miejsce jedynie pewne umasowienie kultury. Masowe społeczeństwo i masowa kultura pojawiają się w Rosji w epoce radzieckiej. Było to społeczeństwo typu mobilizacyjnego, które potrzebuje działań z zewnątrz nastawionych na jego przebudowę – tak dzieje się w społeczeństwach totalitarnych. Kultura masowa staje się wówczas jednym z głównych narzędzi kształtowania nowego człowieka, a jej orężem jest manipulacja. W literaturze eksponowano funkcje pozaestetyczne, zwłaszcza wychowawczą (dydaktyczną), w wyniku czego stawała się ona zaangażowaną. Funkcje kultury masowej spełniały powieść produkcyjna, powieść kolchozowa, literatura dla dzieci i młodzieży. Wszystkie rodzaje i typy sztuk (literatura, kino, teatr, sztuki plastyczne) głosiły moralność radziecką, nazywaną komunistyczną (*коммунистическая мораль, коммунистическая нравственность*). Prezentowały i propagowały radziecki styl życia (*советский образ жизни*), propagowały nową obrzędowość w wymiarze społecznym i rodzinnym.



Summary

In a discussion of mass culture in Russia, attention should be drawn to two problems: the terminology issue (*mass culture, popular culture, folk culture*) and its special character in the context of the Western culture. Some Russian scholars trace the beginnings of mass culture in Russia to the 19th century (to the 1840s–1850s or reforms of Alexander II). At that time, however, culture was mass-produced for mass consumption to a certain extent only. Mass society and mass culture emerged in the Soviet Russia. It was a mobilization society, which needs external actions aimed at its reconstruction – this is what happens in totalitarian societies. Mass culture becomes then one of the main tools of formation of a new man, and its weapon is manipulation. Non-esthetic functions were emphasized in literature, especially its educational (didactic) function, as a result of which literature of commitment was created. Functions of mass culture were carried out by production novel, kolkhoz novel, literature for children and youth. All kinds and types of arts disciplines (literature, cinema, theatre, visual arts) advocated Soviet morality, also called Communist morality (*коммунистическая мораль, коммунистическая нравственность*). They presented and promoted Soviet lifestyle (*советский образ жизни*), advocating new customs in social and family life.

Słowa kluczowe: kultura masowa, kultura popularna, rosyjska kultura, społeczeństwo, Rosja
 Keywords: mass culture, popular culture, russian culture, society, Russia

Podjmując temat kultury masowej (*mass culture*)¹ w Rosji (*массовая культура, масскультура*), należy zwrócić uwagę na dwa podstawowe problemy: kwestię terminologiczną (znamienną zresztą nie tylko w przypadku Rosji) oraz jej specyfikę w kontekście kultury zachodniej.

W przypadku terminu „kultura masowa”² ze względu na stratyfikację kulturową uwzględnić trzeba z jednej strony odmiennosc tego typu kultury od kultury wysokiej (elitarniej, tradycyjnej, uczonej – *cultura docta*), z drugiej zaś, od kultury popularnej, niskiej (*low culture*). Kwestia odrębności kultury masowej i wysokiej nie stwarza istotnego problemu – autonomiczność i wyrazistość obu tych zjawisk jest oczywista, co nie znaczy wszakże, że granica między nimi została w pełni zakreślona i jest sztywna, bowiem możliwe jest – w pewnych przypadkach – ich wzajemne przenikanie się, zachodzenie na siebie. Czasem dzieło kultury masowej może zyskać status dzieła kultury wysokiej³. Rihard Shusterman jest zdania, że „sztuka popularna może sprostać

¹ Termin „kultura masowa” pojawił się w latach czterdziestych XX w. w pracach Maxa Horkheimera.

² O kulturze masowej zob. A. Kłoskowska, *Kultura masowa: krytyka i obrona*, wyd. 4, Warszawa 2005.

³ Д. В. Крюков, *О проницаемости границ между элитарным и массовым искусством* [w:] *Массовая культура на рубеже эпох*, ред. Е. Дуков, Л. Левин, Москва–Санкт-Петербург 2005.

najważniejszym standardom tradycji estetycznej”⁴. Odnotować należy ponadto fakt istnienia kultury średniego poziomu – *midculture*, która zaczęła się kształtować na Zachodzie w latach siedemdziesiątych, osiemdziesiątych XIX stulecia. Mid-kultura adresowana jest do tzw. klasy średniej; w przypadku literatury mówi się w związku z tym o jej banalizacji, prymitywizacji; często łączona jest ona z kiczem, choć z reguły uważa się ją za stojącą wyżej od niego⁵.

Bardziej skomplikowane jest zagadnienie stosunku kultury masowej do kultury popularnej; wielu badaczy skłonnych jest nawet traktować oba pojęcia jako synonimiczne, stosowane zamiennie⁶. Takie stanowisko jednak wydaje się z metodologicznego punktu widzenia błędne. Podobnie bowiem jak to jest w przypadku kultury masowej i wysokiej, tu także mamy dwa autonomiczne typy kultury. Łączy je fakt, że oba – w odróżnieniu od elitarnej kultury wysokiej (kultura elit) – są zorientowane egalitarnie, używając zaś języka socjologii, można powiedzieć – demokratycznie, gdyż jak twierdzą badacze, kultura masowa adresowana jest do wszystkich ludzi, bez względu na przynależność narodową i umiejscowienie socjalne.

Istota kultury popularnej sprowadza się do adaptacji dominujących w kulturze tradycyjnych ideałów i wartości do poziomu intelektualnego i estetycznego pewnej części społeczeństwa⁷. Pewne formy kultury popularnej pojawiają się w epoce, kiedy z jednolitej dotąd, choć synkretycznej, kultury o wymiarze sakralnym wyodrębnia się obszar pozbawiony głębi treści poznawczej, przeznaczony wyłącznie dla rozrywki, wypoczynku (sztukmistrze, śpiewacy uliczni, tancerze, w Rosji *skomorochy*). Formuje się jednak ona w pełni w stuleciach XVIII i XIX, wraz z pojawieniem się nowych gatunków⁸.

W przypadku kultury rosyjskiej bardziej wyraziście niż w kulturze zachodniej rysuje się ponadto problem stosunku kultury masowej do kultury ludowej. W nauce rosyjskiej dominuje pogląd, że kultura masowa i ludowa, ze względu na zawartość i funkcje, stanowią dwa autonomiczne obszary.

Należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden problem: ekspresji, wymowy emocjonalnej terminu: wobec nacechowanej wartościami poznawczymi i estetycznymi kultury wysokiej sformułowania „kultura masowa” i „kultura popularna” mają z reguły zabarwienie pejoratywne – jest ona traktowana jako kultura niska⁹.

⁴ R. Shusterman, *Estetyka pragmatyczna. Żywe piękno i refleksje nad sztuką*, Wrocław 1998, s. 219.

⁵ W kulturze zachowań jej charakter dobrze oddaje słowo „glamouryzacja”, zaś w przypadku kina – „hollywoodyzacja”, mówi się też o „mackdonaldyzacji”.

⁶ O kulturze popularnej zob. J. Fiske, *Zrozumieć kulturę popularną*, Kraków 2010; D. Strinati, *Wprowadzenie do kultury popularnej*, Poznań 1998.

⁷ Популярная культура [w:] *Культурология. Электронный учебник*, www.warspear.ru.

⁸ В. Костина, Популярная культура [w:] *Энциклопедия гуманитарных наук*, 2005, http://www.mosgu.ru/nauchnaya/ZPU/2005_3/Kostina2/index.pdf, s. 214.

⁹ W literaturze przedmiotu uwidacznia się też stanowisko, zgodnie z którym termin „kultura popularna” nie ma negatywnego nacechowania emocjonalnego i pojęcie to traktowane jest jako neutralne.

Analiza typów kultury wiąże się bardzo ściśle z zagadnieniem adresata, uwzględniamy wówczas strukturę, hierarchię społeczną. W przypadku kultury elitarnej jej percepcja wymaga od odbiorcy specjalnego przygotowania, które jest procesem długotrwałym, dostępnym tylko dla określonej grupy (inteligencja), nazywanej elitą. Krąg odbiorców kultury popularnej jest znacznie szerszy, nie jest ona jednak dostępna dla wszystkich. Adresowana jest do osób posiadających pewne wykształcenie i do tych, którzy je dopiero zdobywają. Niektórzy badacze mówią w związku z tym o misji kultury popularnej. Kultura masowa nie ma ściśle określonego adresata – dzięki jej sposobowi rozprzestrzeniania się z założenia przeznaczona jest dla wszystkich, ze względu na rozwój środków masowego przekazu staje się ona dostępna dla każdego.

Wśród badaczy kultury masowej dominuje jednoznaczne przekonanie odnośnie do jej genezy i miejsca powstania: narodziła się ona w Stanach Zjednoczonych w latach dwudziestych, trzydziestych XX w.¹⁰ Podobnie jak w przypadku wielu innych zjawisk badacze poszukują wcześniejszych sygnałów kultury masowej, które doprowadziły w rezultacie do jej pełnego uformowania¹¹. W Ameryce jej zwiastunem była eksplozja gatunku powieści o charakterze rozrywkowym: romansu (powieść dla kucharek, rosyjskie: *роман для горничных*), przygody, westernu.

Powstanie kultury masowej wiąże się ze społeczeństwem epoki industrialnej, a następnie także postindustrialnej, ze zmianami demograficznymi i urbanizacją. Masa jako fenomen, jednostka społeczna i organizacyjna jest obiektem badań socjologii, filozofii społecznej, psychologii społecznej człowieka, antropologii (filozofii człowieka). Rozpoczęły się one w drugiej połowie XIX w., do dzisiaj jednak nie ma jednoznacznej definicji tego zjawiska (Auguste Comte, Gustave Le Bon, Gabriel Tarde, Emile Durkheim, Hannah Arendt, Jean Baudillard, Jose Ortega y Gasset, Karl Jaspers, Oswald Spengler, szkoła frankfurcka, Pitirim Sorokin, Fiodor Stiepun). W najogólniejszym znaczeniu jest pojęciem antynomicznym w stosunku do jednostki i elity (inteligencji). Obejmuje większość członków danego społeczeństwa i wiąże się z problemem uczestnictwa lub – zwłaszcza w systemach totalitarnych – z przynależnością (świadomą lub nieświadomioną). Prowadzi do zuniformizowanych zachowań zbiorowych¹². Ortega y Gasset był zdania, że masę stanowi „średni człowiek” (uśredniony). W odróżnieniu od mniejszości masa to jednostki niczym się niewyróżniające. Herbert Marcuse mówił o człowieku jednowymiarowym; jego zdaniem masa, stanowiąca większość narodu, to ludzie, którzy nie są w stanie uwolnić się od nacisku propagandy i manipulacji oraz niezdolni są do rozumienia faktów, ocen, alternatyw¹³.

¹⁰ Niektórzy badacze są zdania, że narodzenie kultury masowej w Ameryce wiąże się z faktem, że kraj imigrantów nie był w stanie stworzyć w krótkim czasie kultury wysokiej.

¹¹ Stanowisko krańcowe mówi o istnieniu kultury niskiej, a więc także masowej – od samego początku dziejów ludzkości.

¹² Wielu badaczy utożsamia pojęcia masy i tłumu. Są też tacy, którzy utożsamiają pojęcia „masa” i „naród”.

¹³ Г. Маркузе, *Одномерный человек*, Москва 1994, s. 336.

Masa łączy się ściśle z pojęciem „społeczeństwo masowe”. Współczesny badacz rosyjski, Dmitrij Olszanski uważa, że masa stanowi szczególną wspólnotę ludzi nie w zależności od czynnika formalno-społecznego lub klasowego, lecz funkcjonalnego, polityczno-psychologicznego i jednoczy ludzi z różnych warstw i klas¹⁴. Jako forma społeczeństwa zbudowana jest na wartościach, odmiennych jednak w zależności od charakteru społeczeństwa: inne będą one w społeczeństwach demokratycznych czy liberalno-demokratycznych, a inne w totalitarnych. W społeczeństwach demokratycznych przez masę rozumie się klasę średnią, która może być etapem na drodze do elity. To ona staje się gwarancją stabilizacji społeczeństwa i gwarantem utrzymania władzy. Ważne miejsce w tym procesie zajmuje szczególna grupa społeczna – młodzież, z jej różnymi subkulturami, bowiem ona najbardziej efektywnie przyswaja sobie wpajane społeczeństwu zasady. Rządząca elita sprawuje nad masą kontrolę społeczną, formując jej świadomość i nastroje społeczne. Przykładem takiej kontroli jest społeczeństwo konsumpcyjne¹⁵. Masowa komunikacja i środki masowego oddziaływania – propaganda, edukacja, kultura masowa, reklama, moda, film, literatura wpajają określone metody życia w społeczeństwie masowym, także wartości i mity. Ma wówczas miejsce „obróbka człowieka przez człowieka”, której narzędziami są przemysł propagandy, reklamy i masowa kultura¹⁶. Ogromną rolę w tym procesie odgrywają formy komunikacji społecznej (przemysł informacyjny) i jej technologie: środki masowej informacji, sieci komputerowe i internetowe, globalne środki łączności. Stopień obejmowania społeczeństwa środkami masowej komunikacji i jej technologiami rozumiany jest jako umasowienie (ros. *масовизация*). Wraz z burzliwym rozwojem technologii – środków przekazu i reprodukcji form dystrybucji (książki, prasa, komiksy, zwłaszcza zaś radio i film, a później telewizja, internet, płyty, fotografia, plakat, wideo, przemysł rozrywkowy – show-biznes; seriale telewizyjne, opery mydlane, talk-show) krąg odbiorców wzrósł niepomiaralnie – kultura zaczęła docierać praktycznie do każdego.

Nie sposób nie wspomnieć też o czynniku ekonomicznym w rozwoju kultury masowej, o kapitalistycznym modelu produkcji i jej zarządzaniu. Zwraca się uwagę na koncepcje Karola Marksa, który wszelkie stosunki socjalne między ludźmi w społeczeństwie burżuazyjnym, w tym także w sferze duchowej, w sferze kultury artystycznej, traktował przez pryzmat towaru. Prowadziło to do formowania konsumpcyjnej świadomości u odbiorców (czytelnika, widza, słuchacza).

Pojawienie się kultury masowej, jej niski poziom merytoryczny i formalny, a przede wszystkim niepokojąco silny zakres i siła oddziaływania na odbiorców spotkały się z krytyką ze strony przedstawicieli kultury wysokiej. Reagowano na jej płytkość

¹⁴ D. Ольшанский, *Массовые настроения переходного времени*, „Вопросы философии” 1992, № 4, s. 8.

¹⁵ Badania G. Tarda, E. Rossa, R. Parka, R. Lapiera, R. Mertona, P. Selfa i in.

¹⁶ O obróbce człowieka przez człowieka pisali Marks i Engels, rozumiejąc przez nią socjalizację jednostki.

intelektualną i poznawczą, zbanalizowanie, trywialność, wulgarność, prymitywizm formalny. Dostrzeżono w niej upadek wartości, którego rezultatem była bierna publiczność, zastępująca głębokie przeżycie fałszywym zadowoleniem. Gwałtowne załamane kultury, prowadzące do skomercjonalizowania, zostało spowodowane tym, że jej wytwórcami stali się nastawieni na zysk przedsiębiorcy¹⁷.

Dla K. Jaspersa był to upadek istoty sztuki. Bardzo silne słowa krytyki padły ze strony T. S. Eliota, dla którego kultura masowa powoduje nie tylko degradację sztuki, ale, poprzez odrzucenie autentycznych wartości i bezwolne poddanie się dyktatowi rynku, staje się zagrożeniem dla moralnego życia chrześcijańskiego. Ortega y Gasset, autor *Buntu mas*, dostrzegając podobne zagrożenie ze strony kultury mas, mówił o dehumanizacji sztuki. Zgodnie ze swą koncepcją podziału społeczeństwa na dynamiczne masy i elitarną mniejszość, ratunek widział w działalności elity.

Z innych pozycji kultura masowa była krytykowana przez przedstawicieli lewicowej marksistowskiej szkoły frankfurckiej (Adorno, Horkheimer, Marcuse). Ich studia nad amerykańską kulturą masową, którą odbierali jako przemysł kulturalny, dowodziły, że stworzyła ona człowieka jednowymiarowego¹⁸. Opisując bliski im proletariatu, podkreślali jego zniewolenie przez pasywną, nastawioną wyłącznie na konsumpcyjną rozrywkę kulturę masową. Była ona dla nich środkiem manipulowania świadomością społeczną.

* * *

W Rosji radzieckiej o kulturze masowej na Zachodzie pisano niewiele i – co zrozumiałe – przedstawiano ją krytycznie¹⁹. Opisywali ją natomiast emigranci, znający ją z autopsji, tacy jak P. Sorokin czy F. Stiepun. Gdy idzie o rodzimą kulturę masową (niejednokrotnie utożsamianą z kulturą popularną), trzeba odróżnić badania nad epoką radziecką od badań nad współcześnie kształtującą się kulturą po upadku systemu komunistycznego. Te ostatnie coraz bardziej się rozwijają²⁰. Niektórzy badacze mówią nawet o renesansie tego typu badań.

Niektórzy badacze rosyjscy doszukują się początków kultury masowej w Rosji w XIX stuleciu. Najlepszy przykład stanowi książka Walentyny Lebediewej *Losy kultury masowej w Rosji. Druga połowa XIX–pierwsze trzydziestolecie XX wieku*²¹. Zarówno jej autorka, jak i inni badacze wiążą to zjawisko z reformami czasów pano-

¹⁷ P. Sorokin zauważył: „Jako komercyjny towar dla rozrywki, sztuka coraz częściej kontrolowana jest przez handlowców, interesy komercyjne i wpływ mody”; П. Сорокин, *Человек. Цивилизация. Общество*, Москва 1992.

¹⁸ G. Marcuse, *Człowiek jednowymiarowy*, Warszawa 1991.

¹⁹ З. Гершкович, *Критика буржуазных концепций массовой культуры*, Ленинград 1966; *Массовая культура и кризис буржуазной культуры*, Москва 1974; С. Можнягун, *Кризис буржуазной массовой культуры*, Киев 1981.

²⁰ *Массовая культура России конца XX века*, Ч. I, I, ред. В. Е. Васильев, Е. Г. Соколов, Москва–Санкт-Петербург 2001.

²¹ В. Лебедева, *Судьба массовой культуры в России. Вторая половина XIX–первая треть XX века*, Москва–Санкт-Петербург 2007, s. 317–324.

wania Aleksandra II (zniesienie poddaństwa, złagodzenie cenzury), które objęły wszystkie warstwy społeczne. Reformy te załamały tradycyjną strukturę społeczną, z jej hierarchicznością i jednoznacznym podziałem ról. Ma miejsce przechodzenie chłopstwa do miast, większą rolę niż dotąd odgrywa mieszczaństwo, sporo szlachty ubożeje. Odchodzi w przeszłość tradycyjny typ wykształcenia. Zainteresowanie studiami przechodzi od humanitarnego ku technicznemu. Szlachta (*дворянство*) traci rolę kulturowego lidera. Powoduje to demokratyzację środowiska egzystencji kultury. Pojawia się publiczność mało wykształcona lub wręcz niewykształcona. Stopniowo zaczyna się różnicowanie tego, co masowe i elitarne; ma miejsce rozmywanie granic między kulturą wysoką a niską.

Typowy dla kultury rosyjskiej literaturocentryzm traci swoją dominującą pozycję. Następuje proces przekształcania tradycyjnej kultury humanistycznej w „mozaikową”. Zmienia się pojęcie piękna i norm w sztuce, zaczyna się wielogłós kultury. Czytelnicy wykazują teraz nie tylko zainteresowanie literaturą wysoką. Od połowy XIX stulecia rozwija się i rozprzestrzenia tzw. kultura dla ludu (*культура для народа*; poruczające broszury o charakterze religijnym, sentymentalna w nastroju niska literatura narracyjna, opowieści przygodowe, opowieści o rozbójnikach). W rezultacie kultura elitarna przekształca się w rodzaj subkultury. Ważnym czynnikiem, który wpłynął na zmianę oblicza kultury rosyjskiej, była ekspansja popularnej kultury zachodniej, europejskiej. W teatrze zaczynają wówczas dominować wodewile i operetki.

Uwzględniając wszystkie te fakty i zjawiska, nie sposób jednak zgodzić się ze stanowiskiem Lebediewej, że w drugiej połowie XIX w. rodzi się w Rosji kultura masowa. W okresie, o którym mówi badaczka, kultury masowej w Rosji nie było. Błąd metodologiczny Lebediewej polega na tym, że istotę kultury masowej i jej oddziaływanie myli ona z pewnym umasowieniem kultury. Stwierdzając wyraźnie, że w Rosji przestrzeń masowej kultury była bardziej wąska niż na Zachodzie, podobnie jak jej wpływ na społeczeństwo, uważa jednak, że był to rosyjski wariant kultury masowej, chociaż zakres jej odbiorców był jednak ograniczony ze względu na możliwości intelektualne oraz środki przekazu. Badaczka nazywa go wczesnym etapem kultury masowej w Rosji. Prawdziwa kultura masowa nie podlega takim ograniczeniom, jest adresowana do wszystkich, głównie do tzw. klasy średniej.

Tym bardziej nie może przekonać stanowisko, że początki kultury masowej w Rosji sięgają lat czterdziestych, pięćdziesiątych XIX stulecia. Jak sądzi Zacharow:

Masowego społeczeństwa jako takiego w Rosji jeszcze nie było, ale sąd o nim już się aktywnie formułował jako rezultat obserwacji odpowiednich procesów na Zachodzie. Chodzi o podstawy cywilizacji industrialnej, umasowienie, narodziny – według słów Aleksandra Hercena – wykształconego chama. To zachodnie umasowienie odrzucali słowianofile, Nikołaj Danilewski, Fiodor Dostojewski²².

²² А. В. Захаров, *Массовое общество и культура в России: социально-типологический анализ*, „Вопросы философии” 2003, № 9, s. 7, www.inpsycho.ru.

Nie przekonuje też koncepcja, oparta na przekonaniu, że w latach osiemdziesiątych, dziewięćdziesiątych ma miejsce silny rozwój przemysłu i pojawienie się społeczeństwa masowego, głosząca, że początki kultury masowej w Rosji to przełom wieków²³.

Wspomniane wyżej stanowiska wynikają z próby pokazania, że w Rosji procesy społeczne i kulturowe odbywały się paralelnie z analogicznymi procesami na Zachodzie. Tak jednak nie było; Zachód mocno wyprzedził Rosję. Społeczeństwo masowe i kultura masowa pojawiają się dopiero po rewolucji, po wprowadzeniu w Rosji nowego systemu. Swoją rolę w procesie jej rozwoju odegra industrializacja. Będzie to jednak specyficzne społeczeństwo masowe i masowa kultura. Nowa władza będzie głosić, że jest władzą mas. Masa rozumiana była jednak specyficznie – jako władza robotników i chłopów. Niestabilna była sytuacja inteligencji; pojawiło się określenie „proletariusze pracy umysłowej”²⁴. Jak pisze Zacharow:

W odróżnieniu od masowej kultury Zachodu, opierającej się w pierwszym rządzie na klasie średniej i wyrażającej jej interesy i zapotrzebowania, w Rosji radzieckiej kultura masowa socjalnie zorientowana była na potrzeby klasy niższej²⁵.

W przytoczonym tu cytacie z pracy Zacharowa jest jeden podstawowy błąd merytoryczny: rosyjska kultura masowa nie była zorientowana na potrzeby klas niższych ani w aspekcie materialnym, ani tym bardziej duchowym. Ona miała być – jak inne aspekty nowego reżimu – wyłącznie środkiem w przeprowadzanym eksperymencie antropologicznym i ideologicznym. Świadczy o tym zasadnie fakt, że nowa władza zanegowała wszystkie wartości kultury zachodniej, materialnej i duchowej, określając ją degradującym terminem – mieszczańskiej. Nie można się zgodzić, że propagowała ona wartości tradycyjnej rosyjskiej kultury preindustrialnej.

Masowe społeczeństwo radzieckie było typu mobilizacyjnego, które w odróżnieniu od tradycyjnego, rozwijającego się w sposób naturalny według własnych autonomicznych praw, potrzebuje działań z zewnątrz nastawionych na jego przebudowę. Tak dzieje się w społeczeństwach totalitarnych, gdzie władza i jej elity (oligarchia, nowa klasa, czerwona arystokracja) posiadają siłę formowania społeczeństwa zgodnie z przyjętym modelem ustrojowym. Ta forma władzy i polityczna organizacja społeczeństwa w Rosji pierwotnie nazywana była dyktaturą proletariatu. Jak głosiła propaganda, z niej, drogą naturalnego rozwoju, zrodziło się państwo ogólnonarodowe (*общенародное государство*) – do proletariatu została dołączona, jako jej naturalny składnik, inteligencja²⁶.

²³ Н. М. Зоркая, *На рубеже столетий: У истоков массового искусства в России 1900–1910 годов*, Москва 1976.

²⁴ А. Кара-Мурза, „Новое варварство” как проблема российской цивилизации, Москва 1995, s. 114–120.

²⁵ А. В. Захаров, *Массовое общество и культура в России...*, s. 10.

²⁶ Określenie to wprowadził N. Chruszczow pod wpływem eurokomunistów, dla których niechętny stosunek do inteligencji był nie do zaakceptowania. Zob. И. Земцов, *Советский политический язык*, London 1985, s. 253.

Po rewolucji rozpoczęto przeprowadzanie eksperymentu ideologicznego, mającego wymiary socjologiczny i antropologiczny. W jego wyniku powstała jednostka, którą można określić terminem *homo utopicus*, chociaż według twórców eksperymentu – miała być istotą realną. Jej wcieleniem stał się *homo sovieticus*²⁷.

W porewolucyjnym państwie radzieckim wykorzystano główne tezy Marksowskiej i marksistowskiej antropologii filozoficznej, odrzucając idealistyczne i naturalistyczne koncepcje człowieka. Nawiązano do pewnych koncepcji nowego człowieka, zrodzonych w Rosji w drugiej połowie XIX stulecia. Stwarzano odpowiednie warunki, by człowiek przestał postępować tak, jak postępował dotąd, by zaczął myśleć, odczuwać i działać po nowemu. Sformułowanie „człowiek radziecki (sowiecki)” – *sowietskij czelowiek* – stało się jednym z podstawowych pojęć ideologicznych języka politycznego.

Prezentując metody kształtowania człowieka radzieckiego, Michaił Heller napisał:

Aby zmienić „byt”, należało przede wszystkim skruszyć stary system państwowy, ekonomiczny i społeczny. Jeden z najmocniejszych ciosów wymierzono w społeczeństwo. Obiektem ataku stają się wszelkie więzi między ludźmi, które składają się na tkankę społeczną: religia, rodzina, pamięć historyczna, język. Społeczeństwo jest systematycznie i planowo rozbijane, jednostki pozbawiane wybranych przez siebie związków, zamiast których mają przyjąć inne, wybrane dla nich przez państwo²⁸.

Jednym z głównych narzędzi kształtowania nowego człowieka stała się kultura masowa, a jej orężem manipulacja, zarówno socjologiczna, jak i psychologiczna. Przypomnijmy, że termin ten pochodzi od łacińskiego słowa *manipulatio*, oznaczającego manewr, fortel, podstęp²⁹. W systemach totalitarnych manipulacja stanowi formę sprawowania władzy, poprzez kształtowanie, z pomocą wyspecjalizowanych technik, przekonań, postaw, nawyków. Totalitaryzm staje się ideologią, substytutem rzeczywistości, zaś społeczeństwo przestaje być traktowane podmiotowo. Manipulacja ma kreować nową rzeczywistość, przekonywać do niej, odciągać od tradycyjnej antropologii i aksjologii oraz wpajać nowe postrzegania świata, podpowiadać i egzekwować panujące w nim reguły. To zadanie władza zleca ideologom i propagandzistom, aparatowi frontu ideologicznego.

²⁷ Analogiczny eksperyment, choć przeprowadzany w inny, zmodyfikowany sposób, odbywa się na szeroko rozumianym Zachodzie, a jego ideał to *homo occidentalis* lub inaczej *homo europeicus*. Zob. L. Suchanek, *Dwa eksperymenty antropologiczne: „homo sovieticus” i „homo occidentalis”*, „Perspektywy Kultury” 2013, nr 8, s. 15–32.

²⁸ М. Геллер, *Машина и винтики. Истина формирования жоветского человека*, London 1985, przekład polski: M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988. Cytując według tego wydania; s. 35–36.

²⁹ Dziś często używa się wywodzącego się z retoryki pojęcia „perswazja”, które nie ma tak jednoznacznie negatywnego wydźwięku.

Myślenie o świecie uzależnione jest przede wszystkim od języka, dlatego rodzi się inżynieria językowa. W Rosji radzieckiej język rosyjski³⁰ nie posiadał słów, terminów i określeń, przy pomocy których można było opisywać rzeczywistość wirtualną „nowego świata”, z drugiej strony zaś było w nim wiele słów i określeń, które nie mogły być używane do takiego opisu³¹. Należało więc pewne słowa wyrzucić, niektórym zmienić lub zmodyfikować znaczenie, inne zaś stworzyć i w ten sposób narodził się język rosyjsko-radziecki, który zaczął obejmować wszystkie sfery życia – politykę, naukę, sztukę, literaturę, edukację. Stał się on zamiennikiem języka rosyjskiego³². Język sowiecki był systemem kodowym, którego znaki definiuje Władza i komunikuje ich sens społeczeństwu. Nazywa się go także nowomową (*новоречь*), zwracając uwagę na jego rytualność, utylitarność i magiczność, a także funkcję perswazyjno-propagandową. Nowomowa była nie tylko degeneracją języka, jego zubożeniem, prowadzącym do szablonizacji, ale przede wszystkim zmianą funkcji informacyjnej i poznawczej, a więc zanegowaniem prawdy. Prowadziła do degeneracji narodu.

Rzesze aparatu ideologicznego, agitatorów i propagandzistów, upowszechniały przekonanie, że ideologia marksistowsko-leninowska ma charakter naukowy. W sytuacji gdy znikły poprzednie identyfikacje socjalne i osobowościowe, publicystyka, eseistyka, dziennikarstwo, literatura radziecka, a także inne dziedziny sztuki, zwłaszcza film i teatr, miały za zadanie tworzenie wizji człowieka i społeczeństwa radzieckiego. W literaturze inżynierowie dusz najobszerniej, choć z drugiej strony najmniej przekonująco, przedstawiali abstrakcyjną pozytywną wizję człowieka nowej epoki – obraz ten jednak był kłamstwem o rzeczywistości. Kryterium prawdy zastąpione zostało dyrektywą ideologiczną.

W sferze literackiej antropologii szczególną rolę odgrywała kategoria bohatera pozytywnego, prezentującego wzorzec do naśladowania, z którym czytelnik powinien się solidaryzować. Był to człowiek radziecki – wzorcowy, odświętny, upiękuszony. Kształtować nowego człowieka miały też obrazy przeciwników systemu, wrogów klasowych i ideologicznych – tych należało dyskredytować i potępiać. Utwory literackie przynosiły uproszczoną, lecz pożądaną ideologicznie wizję społeczeństwa podzielonego na „swoich” i „obcych”. Zasadę społecznego współżycia określało hasło: kto nie z nami, ten przeciw nam. Obcy był nie nasz, stawał się wrogiem. Pisarze, którzy podpowiadali, jakim być, prezentowali odstrasżającą wizję „wroga ludu”³³.

³⁰ Zob. А. Фесенко, Т. Фесенко, *Русский язык при советах*, www.Bookitut.ru.

³¹ Zamiatin w powieści *My* zauważał, że w opisywanym przez niego państwie przyszłości mówi się językiem rosyjskim, ale nie zupełnie rosyjskim.

³² Zdawał sobie sprawę z tego А. Солженицын, próbując przywracać słowom stare znaczenie i przypominać zasób zapomnianej leksyki, ale zbytnia archaizacja została przez wielu skrytykowana.

³³ А. В. Фатеев, *Образ врага в советской пропаганде, 1945–1954 гг.*, Монография, Москва 1999.

Kształtowanie nowego człowieka przez literaturę stało się możliwe, bowiem eksponowano w niej funkcje pozaestetyczne, zwłaszcza wychowawczą (dydaktyczną), w wyniku czego stawała się ona zaangażowaną³⁴. Dzięki doktrynie realizmu socjalistycznego oraz hasłu partyjności i ideowości, a także humanizmu proletariackiego i humanizmu socjalistycznego pisarze wyposażeni zostali w narzędzia do tworzenia obrazu nowego człowieka zgodnie z hasłem *перековка человека*. Zgodnie z teorią bezkonfliktowości mogli lakierować rzeczywistość, pokazywać świat w jego marszu ku świetlanej przyszłości. W niezliczonych powieściach i opowiadaniach powielano stereotypowe pozytywne postacie, typy mające służyć za wzór do naśladowania, takie jak stary rewolucjonista, prosty robotnik, uczciwa pracownica kołchozu, kobieta w pracy, a z drugiej zaś strony wróg klasowy, dywersant, szkodnik, ciemny pijany pop. Powieści prezentowały społeczeństwo kolektywne, w którym dla człowieka jako osoby nie było miejsca. Była to apoteoza życia społecznego, stadnego³⁵.

Szczególne miejsce w spełniającej misję ideologiczną prozie radzieckiej zajęła powieść produkcyjna (*производственный роман*). Jej pojawienie się należy wiązać z wystąpieniem Maksyma Gorkiego na I Zjeździe Pisarzy Radzieckich w 1934 r., w którym nawoływał, by podstawowym tematem literatury stała się praca i człowiek, który ją organizuje tak, by była produktywna, bardziej lekka, by osiągała poziom sztuki. Podkreślał on, że bohaterem takich utworów nie powinien być człowiek jako osobowość, lecz coś bardziej abstrakcyjnego – praca proletariacka. Było to wskazanie podstawowego zadania literatury – wychowawczego, co zbliżało beletrystykę do publicystyki i wskazywało na jej funkcje perswazyjną i manipulacyjną. Powieści takie przedstawiały często gigantyczne budowle socjalizmu, na których tle można było pokazać walkę starego z nowym. Bohater utworów, zgodnie z sugestią Gorkiego, nie był postacią zindywidualizowaną, osobą, lecz typem. Był człowiekiem kolektywu (brygada), włączał się do ruchu stachanowskiego. Istotną rolę, choć nie z punktu widzenia fabuły, lecz idei utworu, odgrywał sekretarz partii³⁶.

Podobne zadania pełniły powieść kołchozowa i powieść o wychowaniu, a także, w mniejszym nieco stopniu, powieść o wojnie. W tej pierwszej, pokazującej proces kolektywizacji, główną rolę ideową odgrywał delegowany przez partię stary bolszewik. Obok postaci pozytywnych występowały kulak i osoby prowadzące pracę sabotażową, dywersyjną.

³⁴ Zob. szerzej: L. Suchanek, *Świadkowie, oskarżyciele, sprzymierzeńcy i obrońcy. O postawach pisarzy rosyjskich* [w:] *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich*, red. L. Suchanek, Kraków 1996, s. 9–65; K. Eimermacher, *Die Sowjetische Literaturpolitik. 1917–1932*, Bochum 1994.

³⁵ Zob. M. E. Попов, *Советский человек как социально-культурный тип*, www.superinf.ru.

³⁶ Zob. szerzej: A. Gildner, *Bohater radzieckiej powieści o pracy (1929–1941)*, Wrocław 1985; P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej (1929–1941)*, Katowice 1981; E. Możejko, *Realizm socjalistyczny – teoria, rozwój, upadek*, Kraków 2001.

Ważnym polem kształtowania nowego człowieka była literatura dla dzieci i młodzieży, a jej orężem manipulacja, zarówno socjologiczna, jak i psychologiczna. Twórczość tego typu odgrywa ogromną rolę w wychowaniu estetycznym i etycznym dzieci i młodzieży, poszerza ich krąg wiedzy o świecie, kształtuje światopogląd. Jej znaczenie i rolę w wychowaniu ideowym nowego człowieka w epoce radzieckiej akcentowano szczególnie mocno. W 1924 r. na XIII Zjeździe Partii podkreślano w rezolucji, że „konieczne należy przystąpić do tworzenia literatury dla dzieci pod ścisłą kontrolą i kierownictwem partii w celu umocnienia w tej literaturze momentów wychowania klasowego, internacjonalistycznego i szacunku dla pracy”³⁷. Z nakazu podjęcia polemiki z przedrewolucyjną tradycją rodził się ideologiczny wymóg poszukiwania nowych tematów i form, pozwalających odejść od dawnych wzorców. Należało, jak mówił Lenin, spowodować, by wychowanie i edukacja oparte były na moralności komunistycznej³⁸.

Pod silnym nadzorem ideowym literatura dla dzieci i młodzieży przekształca się w samodzielny dział, o własnych zadaniach i celach, w dużym stopniu skonwencjonalizowany, niekiedy wręcz szablonowy, poddawany ideologicznej manipulacji. Nierzadko cechował ją edukacyjny patos, wynikający z założeń polityki kulturalnej. Wykorzystywana była ona do aktualnych potrzeb politycznych, czego znamienym przykładem były liczne opowieści o Pawliku Morozowie³⁹ czy utwory biograficzne o wybitnych komunistach, wodzach rewolucji, zwłaszcza o Leninie (*Opowiadania o Leninie* Michaiła Zoszczenki) i o Feliksie Dzierżyńskim (*Żelazny Feliks* Jurija Giermana).

Ważnym narzędziem ideologizacji mas był film⁴⁰, z czego zdawał sobie sprawę Lenin, uważając go za najważniejszą ze sztuk. 27 września kinematografia została znacjonalizowana i wkrótce powstało Goskino ZSRR (Государственный комитет СССР по кинематографии), które odpowiadało za cenzurę. Pomagali w tym także tzw. *добровольцы цензуры* (donosiciele – *стукачи*), którzy zwracali uwagę na wszelkie błędy ideologiczne, donosząc o tym do komitetów partii.

Film radziecki, kształtujący w dużym stopniu paradygmat kultury masowej, musiał posiadać jednoznaczny przekaz ideowy i wykorzystywać typowe ideologemy epoki. Dominowały one w przeznaczonych głównie dla młodzieży filmach awanturniczo-przygodowych. W filmach kryminalnych pełno było postaci walczących z wrogiem klasowym, oddanych partii pograniczników, milicjantów, zwiadowców (*17 mgnień wiosny*). Nawet film muzyczny, taki jak melodramat Grigorija Aleksandrowa *Сырк*, pokazywał wyższość życia w Związku Radzieckim nad kapitalistycznym stylem życia. Kończyła go – zupełnie niewynikająca z fabuły – patetyczna piosenka

³⁷ КПСС в резолюциях, Москва 1954, Ч. 2, s. 61.

³⁸ Сочинения, т. 1–45, Москва 1941–1967, т. 31, s. 266.

³⁹ Zob. o tym: L. Suchanek, *Anioły, biesy i prawda. Pisarstwo Jurija Drużnikowa*, Kraków 2007, rozdział *Pawlik Morozow i donosologia*, s. 215–232.

⁴⁰ *История отечественного кино*, ред. Л. В. Будяк, Москва 2005.

Широка страна моя родная. Bardzo istotne było pokazywanie na ekranie postaci z ludu (film Iwana A. Pyriewa *Świniarka i pastuch*), którzy mieli wywoływać sympatię widzów (listonoszka w filmie *Wołga, Wołga*), z reguły pojawiał się sekretarz partii, zaś z drugiej strony, postaci negatywne były ukazywane w świetle satyrycznym i krytycznym (biurokrata w filmie *Wołga, Wołga*).

Przez długi czas dominował typ filmu miłosnego, w którym kobieta i mężczyzna spotykają się, by w procesie radosnej pracy budować świetlaną przyszłość. Miłość w filmie to było jedynie budowanie rodziny⁴¹. Przez długie lata w filmie radzieckim nie było nagości i miłosnych scen. Częściowo obnażeni bohaterowie (suszyli odzież) pojawili się na ekranie w 1956 r. w filmie Grigorija Czuchraja *Сорок первый* (Izolda Izwicka i Oleg Strizenow), zaś pierwsza tzw. scena łóżkowa to rok 1967 (film *Еще раз про любовь*). W 1973 r. pojawił się film *А зори здесь тихие* z gołymi bohaterkami w łaźni, potem coraz częstsze były sceny, gdy rozebrane bohaterki wchodziły do wody.

Wszystkie rodzaje i typy sztuk, podobnie jak broszury propagandzistów i opracowania ideologów, głosiły moralność radziecką, nazywaną komunistyczną (*коммунистическая мораль, коммунистическая нравственность*)⁴², mówiono też o rewolucyjnej moralności proletariatu⁴³. Nowy system zmieniał cały dotychczasowy porządek – zarówno społeczny, jak i duchowy. Głosił potrzebę i konieczność zmiany systemu wychowania, bowiem proponował nowy rodzaj stosunków między ludźmi; inaczej widział miejsce i rolę jednostki w społeczeństwie. Lenin mówił, że nie ma moralności uniwersalnej, jest tylko moralność klasowa, moralność ludu pracy epoki radzieckiej. Jak wszystko w nowej ideologii, moralność także miała oznaczać najwyższy etap w rozwoju społeczeństwa. Przywódca radziecki stwierdzał: „U podstaw moralności komunistycznej leży walka o umocnienie i zakończenie budowy komunizmu”⁴⁴. W praktyce oznaczała ona zbiór zasad życiowych i norm moralnych, typowych dla społeczeństwa komunistycznego, pozwalających realizować komunistyczny ideał. Miało to być oddanie komunizmowi, pomnażanie poprzez pracę społecznego bogactwa, poczucie obowiązku wobec społeczeństwa. Ważne miejsce w moralności komunistycznej odgrywały humanizm, internacjonalizm i kolektywizm. Anatolij Łunaczarski wyjaśniał, że zasada kolektywizmu polega na umiejętności stawiania celów ogólnych ponad osobistymi⁴⁵. Wskazania moralności komunistycznej nie ograniczały się jedynie do form zachowania jednostek, ich celem było przekształcenie społeczeństwa.

⁴¹ *Советское кино и эротика*, www.spletnik.ru.

⁴² Zob. *Коммунистическая нравственность – Словарь по этике*, ред. И. Кон, Москва 1981. *Коммунистическая нравственность. Словарь по этике*, <http://ethics.academic.ru>; Е. Нияновская, *Сравнительный анализ коммунистического и христианского нравственных идеалов личности (методологический аспект)*, Минск 1984.

⁴³ Sugerowano, że miała się ona jakoby zacząć kształtować jeszcze w epoce burżuazyjnej.

⁴⁴ В. И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, т. 41, s. 313.

⁴⁵ Zob. prace Łunaczarskiego: *Основы просветительной политики Советской власти, Коммунистическая пропаганда и народное просвещение, О социальном воспитании*. Zob. А. Луначарский,

Gdy idzie o komunistyczne wychowanie mas, celem była zmiana form i stylu życia oraz stosunków w rodzinie. Twierdzono, że wraz z rozwojem komunizmu zniknie potrzeba regulowania zasad postępowania jednostki w społeczeństwie za pomocą norm prawnych i administracyjnych. Dlatego niezbędna jest walka z przeżytkami starej rosyjskiej moralności z zachodnią moralnością burżuazyjną. Ważnym polem walki o nową moralność uznana została praca, stosunek do niej i do własności społecznej. W porównaniu z tradycyjną moralnością zmieniała się także moralność życiowa (*моральность быта*). Obejmuje ona wszystkie sfery działalności człowieka; w pierwszym rzędzie odnosi się do życia małżeńskiego i rodzinnego, stosunków międzyludzkich w sferze pracy, zachowań w miejscach publicznych, potrzeb osobistych, odpoczynku. Społeczeństwo radzieckie miało różnić się od tradycyjnego (nazywano je burżuazyjnym, kapitalistycznym), wszystkie dotąd obowiązujące zasady miały się zmienić, bowiem człowiek radziecki to jedynie i wyłącznie *homo socialis*. Nie ma tu przeto typowej dla społeczeństwa klasowego alienacji, różnicy między życiem społecznym i osobistym; człowiek radziecki w pracy i w życiu osobistym jest wolny.

Marksistowską w swojej osnowie moralność komunistyczną uważano za sprzeczną z moralnością religijną, przede wszystkim chrześcijańską, której istota tkwi w wierze, w czymś nadnaturalnym, transcendencji. Podkreślano, że moralność komunistyczna ma swe źródła w życiu ziemskim, w warunkach materialnych, ekonomicznych. Jest ona formą świadomości społecznej i określa ją byt⁴⁶.

Aleksander Zinowiew w swoich powieściach *Świetlana przyszłość*⁴⁷ i *Denne wyżyny*⁴⁸ pokazuje świat, jaki powstał w wyniku oddziaływania ideologów, propagandzistów i pisarzy⁴⁹. Sugerowany przez nich postęp społeczny powstawał przez formułowanie środków ograniczających i regulujących działalność praw socjalnych, takich jak: moralność, prawo, religia, sztuka, prasa, jawność, opinia publiczna, opozycja. Mówiąc o świetlanej przyszłości, przekonywano w rzeczywistości do rozwiniętej antycywilizacji, antyświata, cywilizacji w zaułku, do fałszywej koncepcji świata, człowieka i społeczeństwa, do ideologicznej organizacji ludzi, polegającej na regulowanym zachowaniu ludzi. Wszystkie formy oddziaływania kultury masowej propagowały fałszywą koncepcję antropologiczną, zgodnie z którą to nie człowiek stanowi wartość, lecz społeczeństwo. Ponieważ zasadniczą cechą homogenicznego społeczeństwa radzieckiego był kolektywizm, człowiek jako *homo socialis* stawał się wyłącznie członkiem kolektywu, nie był osobą ze świadomością wolności decyzji w życiu moralnym i osobowo-ludzkim. Był istotą nieposiadającą pogłębionego życia psychicz-

Проблемы морали, коммунистического воспитания, личности и социалистического образа жизни, <http://lunacharsky.newgod.su>.

⁴⁶ Zob. *Религиозная мораль*, <http://ethics.academic.ru>.

⁴⁷ А. Зиновьев, *Светлое будущее*, Lausanne 1978.

⁴⁸ А. Зиновьев, *Зияющие высоты*, Lausanne 1976.

⁴⁹ Zob. L. Suchanek, *Homo sovieticus*, „*światlana przyszłość*”, „*gnijący Zachód*”. *Pisarstwo Aleksandra Zinowiewa*, Kraków 1999.

nego. System stymulował jego aktywność na sprawy błahe, niedecydujące o problemach zasadniczych.

Pośród dwu obszarów egzystencji człowieka – sfery ducha i materii – w komunizmie wyraźną przewagę zyskuje ta ostatnia i ją właśnie ukazywali lojalni wobec władzy pisarze. Wartości moralne, z wyjątkiem moralności socjalistycznej, oraz religijne w tekstach pisarzy praktycznie nie dochodzą do głosu. Radziecki *homo socialis* miał nie posiadać religijnego wymiaru i nie być otwartym na wartości religijne, nie przejawiać zainteresowania transcendencją. Jego egzystencja miała dowodzić, że religia nie musi być nieodłącznym atrybutem w życiu ludzkości. Ponieważ jednak istota ludzka to *homo religiosus*, dlatego system oferuje mu namiastkę religii. Według Zinowiewa tym substytutem jest ideologia jako quasi-religijna wiara kolektywna.

Środki i techniki manipulowania ideologicznego kultury masowej propagowały także fałszywą koncepcję wspólnotową (*советские люди*) i etniczną – narodu radzieckiego (*советский народ*). Eksperyment etniczny, którego celem ideologicznym i politycznym było stworzenie jednolitego, potężnego monolitycznego imperium, łączył sztucznie narody znajdujące się na niejednakowym poziomie rozwoju, różniące się językiem, kulturą, obyczajami – jednoczyć je miały wspólne ideowe interesy i dążenia. Zagadnienie narodu radzieckiego wiązało się ściśle z propagandową mitologizacją państwa, z utożsamianiem pojęć ojczyzny i państwa.

Agitatorzy nowego ustroju – zgodnie z aktualnymi dyrektywami ideologicznymi – mieli pokazywać inteligencję, która w Rosji carskiej była charakterystycznym i specyficznym zjawiskiem społecznym o bardzo mocno zarysowanym etosie, duchowości i mentalności. Inteligencję określił Zinowiew w następujący sposób: „Są to ludzie, wysuwający nowe idee i wytyczający nowe drogi w sferze kultury duchowej ludzkości”⁵⁰.

Po rewolucji przed starą inteligencją stanęła alternatywa: zaakceptować nową ideologię lub stać się jej ofiarą – zginąć bądź emigrować. Spośród tych, którzy pozostali, wielu złamano strachem, inni zostali kupieni przywilejami i wtedy ludzie pióra często – jak pisał Aleksander Sołżenicyn – z entuzjazmem, bezwstydnie i służalczo zaczęli opiewać swoją „niepełnowartościowość”⁵¹. W latach trzydziestych w państwie radzieckim rozpoczął się sztuczny proces poszerzania inteligencji i w rezultacie takiego procesu stała się ona synonimem warstwy wykształconej, do której dostęp dawały studia wyższe, ale i nawet średnie. Była to tzw. inteligencja pracująca, niemająca nic wspólnego z dawną inteligencją epoki carskiej. Sołżenicyn określił ją degradującym terminem *образованщина* – wykształceńcy⁵².

Ekspozowane miejsce wśród tych, którym powierzona została misja kształtowania nowego człowieka, zajmowali dziennikarze. Stanowili oni strukturę homogeniczną

⁵⁰ А. Зиновьев, *Зияющие высоты*, s. 498.

⁵¹ O eseju Sołżenicyna zob. L. Suchanek, *Inteligencja rosyjska epoki radzieckiej*. A. Sołżenicyn i A. Zinowiew, Prace Komisji Kultury Słowian PAU, red. L. Suchanek, Kraków 2006, t. V, s. 159–172.

⁵² W Polsce termin ten Ludwik Dorn oddał za pomocą mającego odcień pogardliwy słowa „wykształciuchy”.

ną, o ukształtowanym swoistym etosie, hermetyczną ze względu na ideologiczną wierność systemowi, ponieważ gazety, czasopisma, radio pełniły misję kłamstwa. Kłamstwo było podstawą ich działania, powszechnie akceptowaną metodą pracy. Powieść Jurija Drużnikowa *Anioły na ostrzu igielnym* ujawnia zakulisowe tajemnice działającego na zasadzie mafii ubezwłasnowolnionego dziennikarstwa radzieckiego, dla którego prawda jest własnością najwyższych instancji⁵³. Jest to anatomia środowiska dziennikarskiego, choć właściwiej należałoby powiedzieć – jego wiwisekcja.

Dla dziennikarzy, podobnie jak dla pisarzy, drogowskazem ideologicznym była cenzura, nieodłączną część rzeczywistości radzieckiej. Działała ona przez system rozporządzeń, zakazów i nakazów, a zarówno pisarze, jak i dziennikarze sumiennie wypełniali jej wskazania. Podobną postawę zajmowali uczeni i badacze, a także nauczyciele i wychowawcy. Jak napisał Iwan Ziemcow: „W ciągu ostatnich 70 lat istnienia państwa radzieckiego cenzura podporządkowała sobie wszystkie sfery naukowo-społeczno-politycznego i kulturalnego życia kraju”⁵⁴.

Funkcję wychowawczą musiały pełnić także dzieła sztuk plastycznych. Nowa sztuka, w odróżnieniu od dotychczasowej twórczości artystów starego systemu, miała służyć narodowi, walczyć o wspólną sprawę socjalizmu i komunizmu, być propagatorką rewolucyjnej ideologii. Miała przynosić prawdę i wyzwalać twórcze energie w narodzie⁵⁵. Plan jej oddziaływania na masy formułowali działacze, o czym świadczy dekret Lenina z 1918 r. *O zabytkach republiki* (*О памятниках республики*).

Nowa sztuka miała dawać ogląd rzeczywistości z pozycji światopoglądu marksistowsko-leninowskiego i teorii partyjności, która była podstawowym hasłem realizmu socjalistycznego. Tematem dzieł stała się rewolucyjna walka narodu, budowa nowego życia, a jej bohaterem był człowiek pracy, ukazywany w procesie pracy. Ważne funkcje pełniły portrety przywódców sakralizowanej władzy. Ogromną rolę w kształtowaniu postaw, misję wychowawczą i agitacyjną pełniły plakaty⁵⁶. Jak cała sztuka, miały kształtować rewolucyjną świadomość społeczną i estetyczną.

Nowe porządki, które zlikwidowały klasy, spowodowały, że system nie mógł nie podjąć działań związanych z modą⁵⁷. Klasa najlepiej dotąd się ubierająca odeszła w przeszłość, a ciężkie czasy porewolucyjne, także gdy idzie o modę, sposób ubierania się, przyniosły zapaść. Ideologowie musieli odpowiedzieć na pytanie, jak ma się ubierać budowniczy komunizmu. Bez wątplenia najbardziej charakterystyczną cechą mody porewolucyjnej była ascetyczność. Dominowała prostota stylu i taniość materiału. Brak odzieży spowodował, że mężczyźni nosili zachowane z wojny mundury

⁵³ L. Suchanek, *Anioły, biesy i prawda...*, s. 295.

⁵⁴ И. Земцов, *Реальность и грани перестройки*, London 1989, s. 434.

⁵⁵ *История русского и советского искусства*, ред. Д. Сарабьянов, Москва 1979, s. 293.

⁵⁶ Oto kilka przykładów: „Пионер, будь готов к защите Родины”, „К труду и обороне будь готов”, „Привет родному Сталину”, „Солнце, воздух и вода множат силы для труда”, <http://www.casual-info.ru/moda/wardrobe/168/11705/>.

⁵⁷ Zob. *История советской моды*, Ч. 1–2, <http://www.casual-inform.ru/moda/>; *Советская мода – как это было*, <http://sovietime.ru/sovetskaya-odezhda/sovetskaya-moda-kak-eto-bilo>.

(styl wojenny). Znamienne było pojawienie się w modzie damskiej chustek na głowę, zwanych kosynkami. Ideologowie uznali je za symbol wyzwolenia kobiet, bo w odróżnieniu od chustek noszonych w Rosji carskiej, były wiązane nie pod brodą (symbol zniewolenia), a z tyłu. Zaś ich czerwony kolor podkreślał akceptację systemu.

Czuwanie organów nad modą zostało zakłócone w okresie *nepu*, kiedy pojawiły się prywatne salony mody, sklepy z odzieżą, krawcowe, fryzjerie. Wkrótce jednak zdano sobie sprawę, że ten eksperymentalny system ekonomiczny nie współgra z nową ideologią i wszystkie prywatne przedsiębiorstwa zostały zamknięte. Duże zakłady państwowe nie były jednak w stanie zapewnić zapotrzebowania na odzież⁵⁸. I nie wystarczyły już ideologiczne hasła typu „radzieckie tkaniny – to najlepsze tkaniny na świecie”. Otworzono więc tzw. torgsiny (*торговые синдикаты*), w których prowadzono sprzedaż dla turystów z zagranicy oraz za waluty obce⁵⁹. Dla zwykłych obywateli były tzw. tołkuczki. Dla nomenklatury były przeznaczone specjalne sklepy, bardzo dobrze zaopatrzone; działały też salony mody (*закрытые ателье*)⁶⁰. W masowej modzie męskiej zaczęły znów dominować elementy stylu wojskowego – spodnie typu *залифе* i bluzy wojskowe – *френчи*⁶¹. Chętnie noszono też koszule *kosoworotki*. Po okresie zimnej wojny, gdy sportowcy i inne osoby zaczęli wyjeżdżać za granicę i przywozić stamtąd także rzeczy do ubrania (dżinsy), moda nieco się ożywiła. Zaczęto też masowo kupować od obcokrajowców, którzy przyjeżdżali do Związku Radzieckiego. W latach siedemdziesiątych władza nie była już w stanie zatrzymać wpływów zachodnich i przestała z nimi walczyć.

Radziecka kultura masowa, broszury ideologiczne, środki masowego przekazu, literatura, kino, teatr, prezentowały i propagowały radziecki styl życia (*советский образ жизни*)⁶². Oznaczał on zbiór form społecznych i moralnych, obowiązujących człowieka epoki radzieckiej⁶³, żyjącego w nowym ustroju i w nowym państwie. W piśmie „Agitator” pisano: „Radziecki styl życia – to realne urzeczywistnienie wartości i ideałów socjalizmu”⁶⁴. Dotyczył on przede wszystkim życia wspólnotowego, kolektywnego, społecznego, ale również indywidualnego. Określał sposób zachowań, kontaktów, myślenia⁶⁵.

Istotną częścią życia człowieka i społeczeństwa radzieckiego były święta i rocznice (*памятные даты*)⁶⁶. Wprowadzając nową obyczajowość radziecką, należało

⁵⁸ Fabryka odzieży damskiej produkowała tylko dwa rozmiary biustonoszy.

⁵⁹ Można było w nich kupować także za wartościowe przedmioty, które wymieniano na gotówkę.

⁶⁰ H. Jagoda miał 21 płaszczy, 22 ubrania i masę koszul.

⁶¹ Tak ubierał się Stalin, znany ze skłonności do ascetyzmu. Natomiast Łunaczarski nosił amerykańskie garnitury, często zmieniał koszule i krawaty.

⁶² Wyrażenie to miało być odpowiednikiem wyrażenia „amerykański styl życia”.

⁶³ И. Земцов, *Советский политический язык*, Лондон 1985, s. 362.

⁶⁴ 1982, № 23, s. 35.

⁶⁵ *Советский союз: Образ жизни. 1945–1985*, Москва 2007; В. И. Касьяненко, *Советский образ жизни*, Москва 1982; Н. Ефимов, *Советский образ жизни*, Москва 1983.

⁶⁶ В. Руднев, *Советские праздники и ритуалы*, Ленинград 1979; Н. Корецкий, *Советские праздники и обряды как фактор совершенствования духовных основ социалистического образа жизни*, Автореферат диссертации, Киев 1984, <http://cheloveknauka.com/sovetskieprazdniki>.

wykorzeniec „przeżytki przeszłości” i zlikwidować stare święta, przede wszystkim te, które miały wymiar religijny, kościelny. W związku z tym następowała silna polityzacja świąt. Spośród ponad 30 (nie każde z nich było dniem wolnym od pracy) najpopularniejsze były Nowy Rok (*Новый год*), Międzynarodowy Dzień Kobiet (*Международный женский день*), Dzień Zwycięstwa (*День Победы*), Rocznica Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej (*Годовщина Великой Октябрьской социалистической революции*), 1 Maja (*1 Мая*). Symbolika tych świąt kształtowała się stopniowo, zmieniały się także ich forma i rytuały. Najbardziej widowiskowy i propagandowy zarazem charakter miały święta obchodzone w Moskwie i kilku innych wielkich miastach. Na Placu Czerwonym odbywały się wielotysięczne marsze i parady, które symbolizowały marsz ku świetlanej przyszłości, ku zwycięstwu komunizmu. Wyrażać miały euforię i radość życia mieszkańców pierwszego państwa robotników i chłopów. Inaczej wszakże wyglądały na wsiach, w kolchozach, do których jednak też docierały miejskie nowinki obrzędowo-obyczajowe, związane z urbanizacją. W latach trzydziestych–pięćdziesiątych pojawiły się „święta zawodowe” (*трудовые праздники, отраслевые*), takie jak dzień kolejarza, górnika, rybaka.

Dużym zmianom podlegała obrzędowość w wymiarze rodzinnym. Ponieważ jest ona w życiu człowieka czymś naturalnym, a więc niezbędnym, tradycyjne obrzędy napełniano nową socjalistyczną treścią. Tak było z obrzędem zaślubin (*обряд регистрации брака*), w którym zaczęto eksponować treści ideowe, na jakich powinna być budowana radziecka rodzina (równość współmałżonków, wzajemna wierność i szacunek)⁶⁷. Starano się upowszechniać „czerwoną obrzędowość” (*красная обрядность*). Próbowano dawne święta i obrzędy, z reguły o charakterze religijnym, zastępować nową, zeświecczoną obrzędowością i w ten sposób pojawiły się „Красная пасха”, „красные крестины”, „красные похороны”⁶⁸.

Siła oddziaływania ideologii i kultury masowej nie była jednak na tyle potężna, by objąć całe społeczeństwo. Inny mieszkaniec Kraju Rad niż ten, jakiego prezentowała propaganda i który był efektem antropologicznego eksperymentu, wyłania się z beletrystyki i tekstów publicystycznych Aleksandra Sołżenicyna⁶⁹. Dowodzi on, że obok typu społecznego, określanego mianem *homo sovieticus*, który okazał się realnym wcieleniem zaprogramowanej przez system istoty, w państwie radzieckim, w warunkach totalitarnego reżimu – choć nie na pierwszym planie, często w cieniu i na marginesie spraw uznanych za istotne – egzystował Człowiek prawdziwy (*homo russicus*). Antyludzka epoka nie zdeprawowała go i nie zabiła w nim zasad moralnych. Nawet w więzieniach i obozach, w ekstremalnych warunkach ludzkiego piekła potrafił uchronić człowieczeństwo.

⁶⁷ <http://hitsvadba.ru/all-about-wedding/svadba-voprosy-i-otvety/registraciya-braka/74-registraciya-ot-i-do.html>.

⁶⁸ М. Алексеевский, *Советские праздники в русской деревне: к постановке проблемы – Комплексное собрание, систематика, экспериментальная текстология*, Вы. 2, Архангельск 2004, s. 162–169.

⁶⁹ Zob. szerzej: L. Suchanek, *Aleksander Sołżenicyn. Pisarz i publicysta*, Kraków 1994.

Fakt, że eksperyment tworzenia nowej istoty – *homo sovieticus* – nie objął całego społeczeństwa, dowodzi stopniowo rodzący się ruch dysydencki. Coraz szersze kręgi zataczało zjawisko „innego myślenia” (*inakomyслиje*), które doprowadziło do ukształtowania się ruchu w obronie praw człowieka⁷⁰. Jego reprezentanci nie byli już –jak pisze Lidia Liburska – nosicielami wirusa strachu⁷¹. Charakterystycznym przykładem odwagi stały się „białe księgi”, listy otwarte, literatura wspomnieniowa, beletryzowane dokumenty w rodzaju *Zdarzenia w Metropolu* Władimira Wojnowicza, zapiski z podróży⁷². Ukazują one los człowieka, jego miejsce w totalitarnym państwie, walkę z systemem i dążenie do wolności, nawet za cenę przesładowań, więzień i zesłań.

Dzięki tym wszystkim zjawiskom Rosja mogła się odrodzić; Rosjanin mógł zrzucić więzy narzucone mu przez złowieszczą ideologię, która chciała zniszczyć tradycję i dawny model życia. Nie wszystkim wszakże udało się zerwać z wcielonym latami modelem „nowego radzieckiego człowieka”. A na dodatek Rosja posttotalitarna, westernizująca się, Rosja w objęciach globalizacji też próbuje tworzyć nowy typ antropologiczny i *homo russicus* jest zagrożony⁷³. Grupa badawcza pod kierunkiem Jurija Lewady prowadzi od 1989 r. stałe badania na temat człowieka radzieckiego, jego mentalności i psychiki w warunkach postsowieckiej Rosji. Pojawiło się pojęcie *homo postsovieticus*. W literaturze – u Wiktora Pielewina – odnotowano narodziny nowej istoty – *homo sapiens*. Pojęcie powstało z połączenia terminu *homo sapiens* i angielskiego słowa *zap* (atakować), które wiąże się z przełączaniem (atakowaniem) kanałów telewizyjnych, aby uniknąć reklam. W nowej Rosji rzeczywistość bowiem nie jest już kształtowana przez ideologów i propagandystów, lecz kreowana przez telewizję i reklamy, a więc świat kultury masowej. I to właśnie ona stworzyła nowego człowieka – pozbawionego wolnej woli niewolnika wirtualnej iluzji. Zrodził się nowy rodzaj mutacji antropologicznej. W nowej Rosji powstał świat innych wartości, te tradycyjne zastąpiły konsumpcjonizm, kult pieniądza i żądza posiadania (mieć)⁷⁴. Pielewinowski opis nowego człowieka to nie tylko krytyka mieszkanka nowej Rosji, to także krytyka zrodzonej w Ameryce kultury masowej. Niebezpieczeństwa, jakie ona niesie, dostrzegali zarówno przedstawiciele prawicy, jak i nurtu lewicowego. Już wtedy zwracano uwagę na zagrożenia ze strony kultury masowej,

⁷⁰ Zob. szerzej: Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР. Новейший период*, Вильнюс–Москва 1992.

⁷¹ L. Liburska, *Temat strachu w literaturze radzieckiej*, „Slavia Orientalis” 1992, nr 3, s. 69–83.

⁷² Zob. szerzej: L. Suchanek, *Świadkowie, oskarżyciele, sprzymierzeńcy i obrońcy. O postawach pisarzy rosyjskich* [w:] *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich*, red. L. Suchanek, Kraków 1996, s. 44–53.

⁷³ *Czy prawda jest możliwa w systemach politycznych i ideologiach współczesności* [w:] *W poszukiwaniu prawdy. Chrześcijańska Europa między wiarą a polityką*, t. I, red. U. Cierniak, Częstochowa 2010, s. 461–472.

⁷⁴ Zob. o tym: M. Zwiercan, „*Homo sapiens*” – samoświadomość niewolnika iluzji w „*Generation p*” Wiktora Pielewina, „Slavia Orientalis” 2009, nr 4.

мówiono o manipulowaniu świadomością; pojawiły się takie pojęcia jak „przemysł kulturalny”, „człowiek jednowymiarowy”, „człowiek telewizyjny”.

Literatura

- Fiske J., *Zrozumieć kulturę popularną*, Kraków 2010.
- Gildner A., *Bohater radzieckiej powieści o pracy (1929–1941)*, Wrocław 1985.
- Możejko E., *Realizm socjalistyczny – teoria, rozwój, upadek*, Kraków 2001.
- Suchanek L., *Anioły, biesy i prawda. Pisarstwo Jurija Drużnikowa*, Kraków 2007.
- Алексеевский М., *Советские праздники в русской деревне: к постановке проблемы – Комплексное собрание, систематика, экспериментальная текстология*, Вы. 2, Архангельск 2004.
- Геллер М., *Машина и винтики. История формирования советского человека*, London 1985.
- Гершкович З., *Критика буржуазных концепций массовой культуры*, Ленинград 1966.
- Ефимов Н., *Советский образ жизни*, Москва 1983.
- Захаров А. В., *Массовое общество и культура в России: социально-типологический анализ*, „Вопросы философии” 2003, № 9.
- Зоркая Н. М., *На рубеже столетий: у истоков массового искусства в России 1900–1910 годов*, Москва 1976.
- История отечественного кино*, ред. Л. В. Будяк, Москва 2005.
- История русского и советского искусства*, ред. Д. Сарабьянов, Москва 1979.
- История советской моды*, Ч. 1–2, <http://sovietime.ru/sovetskaya-odezhda/sovetskaya-moda-kak-eto-bilo>.
- Касьяненко В. И., *Советский образ жизни*, Москва 1982.
- Коммунистическая нравственность – Словарь по этике*, ред. И. Кон, Москва 1981.
- Корецкий Н., *Советские праздники и обряды как фактор совершенствования духовных основ социалистического образа жизни*, Автореферат диссертации, Киев 1984.
- Костина В., *Популярная культура* [w:] *Энциклопедия гуманитарных наук*, 2005, http://www.mosgu.ru/nauchnaya/ZPU/2005_3/Kostina2/index.pdf.
- Крюков Д. В., *О проницаемости границ между элитарным и массовым искусством* [w:] *Массовая культура на рубеже эпох*, ред. Е. Дуков, Л. Левин, Москва–Санкт-Петербург 2005.
- Лебедева Л., *Судьба массовой культуры в России. Вторая половина XIX–первая треть XX века*, Москва–Санкт-Петербург 2007.
- Массовая культура и кризис буржуазной культуры*, Москва 1974.

Массовая культура России конца XX века, Ч. I, I, ред. В. Е. Васильев, Е. Г. Соколов, Москва–Санкт-Петербург 2001.

Можнягун С., *Кризис буржуазной массовой культуры*, Киев 1981.

Ольшанский Д., *Массовые настроения переходного времени*, „Вопросы философии” 1992, № 4.

Популярная культура [w:] *Культурология. Электронный учебник*, <http://studentam.net/content/view/867/26/>.

Руднев В., *Советские праздники и ритуалы*, Ленинград 1979.

Советская мода – как это было, <http://sovietime.ru/sovetskaya-odezhda/sovetskaya-moda-kak-eto-bilo>.

Советский союз: Образ жизни. 1945–1985, Москва 2007.

Сорокин П., *Человек. Цивилизация. Общество*, Москва 1992.